

תוכן העניינים

יא הקדמה

1 מבוא

9 חקר השואה וייצוגה – הערה מתודולוגית

חלק ראשון: פרשיות היסטוריות

- 21 **1. "משקיפים" מעורבים בעל כורחם, 1945–1948**
- 23 מינוח
- 25 דיווחים עובדתיים על זוועות הנאצים
- 28 גילויים על השואה במשפטי נירנברג
- 33 בין עמדות מדיניות להומניטריות: העמדות הרשמיות ביחס לשואה
- 43 השואה בשיח הציבורי המוקדם
- 46 הכחשת שואה במשתמע ובגלוי
- 54 **2. הסכם השילומים בין גרמניה לישראל, 1951–1953**
- 55 העמדה הרשמית: צעדים מהוססים נגד יישום הסכם השילומים
- 70 הסכם השילומים בשיח הציבורי
- 85 **3. פרשת אייכמן, מאי 1960–מאי 1962**
- 87 הדיווח היום-יומי על הפרשה
- 102 הפרשה בשיח הציבורי
- 118 **4. הכנסייה הקתולית ויחסה לשואה בשיח הערבי**
- 120 תגובות ערביות לתוכנית הרפורמה של ותיקן II
- 131 "אנו זוכרים: הרהורים על השואה"

חלק שני: מוטיבים מרכזיים בייצוג השואה

- 143 **5. הכחשת השואה**
- 150 הכחשת השואה והסכסוך
- 151 מכחישי השואה המערביים כמקורות סמכות
- 155 בעקבות מורי הדרך
- 158 טכניקות ההכחשה
- 164 קשרים בין מכחישי שואה ערבים ומערביים
- 166 סרטים וקולנוע
- 169 השליטה היהודית על הידע הנוגע לשואה
- 172 רלטיביזציה של סבלות היהודים
- 175 הכחשה במשתמע
- 179 **6. המלאכה שלא הושלמה – הצדקת השואה**
- 183 קטגוריות ומוטיבים
- 185 רשעות היהודים לאורך ההיסטוריה
- 188 טיעונים מההיסטוריה הקרובה: נעיצת סכין בגבה של גרמניה
- 195 הצדקת השואה כתגמול מראש על צעדי הישראלים
- 200 **7. השוואת הציונות לנאציזם**
- 202 הטענה לדמיון אידאולוגי
- 211 עבד אל-והאב אל-מסירי ו"השוואה המדעית"
- 220 הדמיון כביכול במדיניות ובמעשים
- 226 **8. האשמת הציונים בשיתוף פעולה עם הנאצים**
- 238 השתקה ושיתוף פעולה בהשמדה
- 240 ההנהגה הציונית מחוץ לאירופה בתקופת המלחמה
- 243 ההנהגה הציונית תחת הכיבוש הנאצי
- 249 הציונים כמקדמי ההשמדה
- 253 **9. גרמניה הנאצית במבט לאחור**
- 255 מלחמה אימפריאליסטית או מלחמה צודקת
- 259 היחס לנאציזם: בין הערצה לדחייה
- 267 גרמניה הנאצית כקורבן של חרחור המלחמה היהודי-ציוני
- 274 אהדה לגרמניה והתנגדות לנאציזם

278 חאג' אמין אל-חסייני – משתף פעולה שנוי במחלוקת
או גיבור שלא הובן כראוי?
285 פורומים אינטרנטיים – קולות רדיקלים מתחת לפני השטח

289 **10. השתקפותו של השיח על השואה בשיח על הנכבה**
293 התחרות על מעמד הקורבנות
296 הכרה והתנצלות
299 גאולה ושיקום
300 זיכרון והנצחה

307 **11. שבירת מוסכמות: השיח הערבי החדש על השואה**
313 הביקור שלא יצא לפועל במוזיאון השואה בוושינגטון
315 פרשת גארודי
325 פרשת הבנקים השוויצריים והשבת הרכוש היהודי
331 גל חדש של הכחשת השואה
336 החלטת האו"ם על יום הזיכרון הבין-לאומי לשואה

350 **אפילוג**

365 **רשימת מקורות**
365 א. מקורות ארכיוניים
365 ב. יומונים, שבועונים, כתבי עת, סוכנויות ידיעות
369 ג. ספרים ומאמרים
400 ד. אתרי אינטרנט

404 **מפתח**

הקדמה

הספר הזה הוא גרסה עדכנית של מחקר שהופיע באנגלית ב-2009 והיה תוצאה של עבודה מקיפה ורבת שנים בחיפוש אחר טקסטים – ידיעות, מאמרים, הצהרות – המתייחסים לשואה בעיתונות יומית, בכתבי עת ובספרים בערבית, וכן באתרי אינטרנט ובשידורי רדיו וטלוויזיה. ככל שהתקדמנו בניסיונו להבין את השינויים המתרחשים בשיח על השואה בעולם הערבי ולשקף את אופיו הדינמי, כן התרחב היקף העבודה.

עד לפני שנים מעטות העיסוק באקדמיה ובשיח הציבורי הישראלי בנושא ייצוג השואה בעולם הערבי היה שולי למדי. אולם ריבוי ההתייחסויות לשואה בכתביה הפובליציסטית הערבית בשנים האחרונות, וההכרה בקיומה של אנטישמיות ערבית-אסלאמית, הגבירו את העניין בנושא הן בקרב הישראלים הן בקרב אינטלקטואלים ערבים, והניעו אותנו לחבור לחקירתו. שנינו הוכשרנו כחוקרים בתחום ההיסטוריה, אך הגענו לעסוק בנושא מסיבות שונות והבאנו אליו את עברנו ומטענינו התרבותיים, שהעשירו את הדיונים בינינו. מאמפתיה להכחשה הוא הספר המקיף הראשון בעברית שעניינו ייצוג השואה בעולם הערבי, ואנחנו מאמינים כי הוא יסלול דרך למחקרים נוספים.

התעתיק מערבית נעשה על פי כללי התעתוק המקובלים באקדמיה, למעט אותם שמות נפוצים שכתבתם נתקבעה. כך לדוגמה כתבנו מוחמד במקום מחמד וחוסין במקום חסין. כמו כן תעתקנו את האות ض (z) כ-ד רגילה.

תרגומו והוצאתו לאור של ספר זה התאפשרו בראש ובראשונה בזכות מענק שקיבלנו מוועידת התביעות, שאף תרמה למימון עבודת המחקר בשלביה הראשונים במסגרת המכון לחקר האנטישמיות והגזענות בימינו ע"ש סטפן רוט. ראוי לציין גם את היחידה לחקר סובלנות ואי סובלנות במזרח התיכון ע"ש זאב ורד, הקתדרה לחקר השואה ע"ש בנימין וחייה שפולסקי והחוג להיסטוריה של המזרח התיכון, כולם באוניברסיטת תל אביב, שתרומתם הנדיבה עזרה לנו להשלים את פרסום הספר.

חובה וזכות לנו להודות לשורה ארוכה של חברים ועמיתים על עצותיהם ועידודם לאורך כל תקופת המחקר והכתיבה. המחקר נתמך בראשיתו על ידי

מענק של מרכז תמי שטיינמץ לחקר השלום באוניברסיטת תל אביב. אנו מודים לראשי מרכז דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה בעבר ובהווה, פרופ' אשר ססר, ד"ר מרטין קרמר, פרופ' אייל זיסר ופרופ' עוזי רבי, שאפשרו לנו לעסוק בנושא וסיפקו לנו את במת החוקרים של מרכז דיין לדיון בשלבים השונים של העבודה. תודה מיוחדת נתונה לפרופ' דינה פורת שדרכנה אותנו ותמכה בנו ללא לאות, לפרופ' עמנואל סיון, שעודד אותנו לתרגם את הספר לעברית כבר עם פרסומו באנגלית, וחלק עמנו את תובנותיו במהלך המחקר, וכן לפרופ' עמי איילון ולפרופ' ישראל גרשוני שתרמו לנו בהערותיהם. למותר לציין, שכל השגיאות והפגמים הם שלנו בלבד.

אנחנו מודים גם למכון לחקר האנטישמיות ולמאגר המידע לחקר האנטישמיות והגזענות ע"ש משה קנטור על החומר השוטף שנאסף בחסותם, ולמר חיים גל ז"ל, מי שהיה מנהל מאגר העיתונות הערבית במרכז דיין, שנענה לכל גחמותינו. אנחנו אסירי תודה לכל עוזרי המחקר שסייעו לנו במרוצת השנים באיתור, באיסוף ובארגון החומר, ביניהם שרית בן עמי, אריק רודניצקי, סאמי אבו שחאדה, מור גולדברג, יאנה בלכמן ודנה רוז.

אנו מכירים טובה גדולה ליהודה פורת שקיבל על עצמו את מלאכת התרגום של הספר מתוך הכרה בחשיבותו של הנושא, ועל הנוסח המשובח, השוטף והאמין שיצר.

יבואו על הברכה גם הוצאת מאגנס והוצאת יד ושם על שניאותו לפרסם את כתב היד והכירו בחשיבות המחקר. כן ברצוננו להודות לאנשי הוצאת מאגנס שטיפלו בפועל בפרסום הספר ביעילות ובמהירות. למנהל ההוצאה חי צבר, לד"ר אילנה שמיר שנרתמה לעריכה במסירות ובעניין רב ולרם גולדברג אשר על ההפקה. ואחרונים חביבים, אנו חבים תודה גדולה לבני משפחותינו שליוו אותנו באהבה ובהבנה ברגעי המשבר והתרוממות הרוח האופייניים לכל תהליך של מחקר וכתביבה – נאוה, עמרי ועדי ליטבק, ועדי ועודד ובמן.

אביב 2015, תל אביב

מבוא

השוואה הפכה להיות "קוד תרבותי" המציין לא רק התנערות ממורשתה הקטלנית ביותר של אירופה, אלא גם ממערכת כוללת של רעיונות וערכים שאף חברה אינה רוצה להיות קשורה בהם.¹ נקודת ההתייחסות המתאימה לאירופה שלאחר מלחמת העולם השנייה היא השמדה, קבע ההיסטוריון טוני ג'אדט, ו"ההכרה בשואה היא כרטיס הכניסה שלנו לאירופה של ימינו".² זאת ועוד, ייצוג השואה הפך לקריטריון מרכזי לבחינת היחס כלפי היהודים בכלל וכלפי ישראל בפרט. תנועות ימניות רדיקליות באירופה ובארצות הברית אימצו את הכחשת השואה כחלק בלתי נפרד מן המצע הפוליטי שלהן. בה בעת החלו תנועות השמאל הרדיקלי במערב להכחיש את השואה, או את ייחודה, כאמצעי לתקוף בו את ישראל ולבקר את הקפיטליזם המודרני.³ שתי הקבוצות גם הטמיעו את השואה ברטוריקה הפוליטית שלהן, שכן שתיהן רואות בה כלי פוליטי שישאל מנצלת להשגת תמיכה בין-לאומית ולקידום יעדיה הפוליטיים. לדעתם, יצרה השואה תסביך אשמה, שמילא תפקיד מכריע בעיצוב דעת קהל התומכת בהקמתה של מדינת ישראל. אחדים מהם אף טוענים כי אילולא השואה ישראל לא הייתה קמה. מנגד הקשר של הערבים לתולדות השואה הוא עקיף ביותר, ציין חבר הכנסת לשעבר עזמי בשארה, בניסיון ראשון של אינטלקטואל ערבי לבחון את עמדות הערבים ביחס לשואה.

זירת האסון ההרסני של השואה הייתה אירופה, ומבצעי ההכחדה היו אירופים, אולם 'השילומים' בגינה שולמו בראש ובראשונה במזרח התיכון, מצד הפלסטינים. אולי בשל כך, מה שעומד לדיון בהקשר הערבי הן המשמעויות הפוליטיות של השואה ולא האירוע עצמו. עמדת היסוד האנטי ציונית של הערבים קבעה את עמדתם כלפי השואה, כמו גם כלפי האנטישמיות – זו אינה סיבת הסכסוך

- 1 קוד תרבותי משמש סמן למיקומו של אדם בתוך המכלול החברתי, פוליטי ותרבותי, בבחינת: אמור לי מה אתה חושב/ת על סוגיה מסוימת ואומר לך מי את/ה. לדיון מפורט ראו Volkov, 1978
- 2 Judt, 25 October 2005
- 3 Finkelkraut, 1998; יקירה, 2006.

הישראל-ערבי, כי אם תולדה שלו. טקסטים אנטי יהודיים עסקו בהצדקת השואה לצד הכחשתה כבדיה ציונית, כאשר הרטוריקה הזו הייתה, בין היתר, ניסיון להתמודד עם האינסטרומנטליזציה הציונית של השואה.⁴

טענותיו של בשארה פורסמו אמנם בראשית שנות התשעים, אך נראה כי הן ממשיכות לבטא את הגישות הרווחות בעולם הערבי כלפי השואה כפי שהופיעו עוד בתום מלחמת העולם השנייה, ויצאו מנקודת ההשקפה כי השואה אינה עניין הנוגע לערבים. גורם מכריע נוסף שהשפיע על גיבוש עמדתם של רבים ביחס לשואה היה התייחסותם אל מלחמת העולם השנייה. על אף השיח האינטלקטואלי המגוון כלפיה, היא נתפסה כאירוע שלא נגע לערבים ישירות ולא היה להם כל עניין בו, אך היה עליהם לשאת בתוצאותיו, במהלך המלחמה ואחריה, גם בשל אובדנה של פלסטין ועקירתם של הפלסטינים ממקומות מושבם. הסמיכות בין האירועים – סוף המלחמה, הצורך הדחוף לפתור את "הבעיה היהודית" והקמתה של מדינת ישראל – הביאה לחיבורם יחד ולקשירת קשר סיבתי ביניהם.⁵ ההתנגדות להקמתה של ישראל כפתרון ל"בעיה היהודית" האפילה על יכולתם ועל נכונותם של הערבים להכיר בטרגדיה היהודית ולגלות הבנה כלפיה. אפילו אינטלקטואלים ערבים שתקפו את הנאציזם לא הודו ברצח העם שעשו הנאצים ביהודים ולא גינו אותו, אלא האשימו את הציונות בשימוש ציני בשואה או בהמצאתה כאמצעי סחיטה כספית ופסיכולוגית. תחת זאת, מוצגים הפלסטינים תכופות כקורבנותיה האמיתיים של השואה. לפיכך היינו עדים להתפתחותו של שיח ערבי על השואה הכולל עמדות שונות שקיבלו בחלקן השראה מן המערב, והן נעות בין הצדקת השואה לבין הכחשתה והשלכת דימויים נאציים על הציונות ועל ישראל, שהפכו בכך מקורבנות לפושעים.

לעומת זאת, בישראל הפך זיכרון השואה לאחד המרכיבים המרכזיים בתודעה הלאומית ובזיכרון הקולקטיבי. השואה נתפסת כאירוע הטרגי ביותר בהיסטוריה היהודית, שהיווה זרז להקמת המדינה וסיפק צידוק מרכזי, אך לא בלעדי לקיומה. ישראל נתפסת כערובה להמשך קיומו של העם היהודי ולמניעת הישנות אפשרית של השואה.⁶

4 בשארה, 1995, עמ' 54. מאמרו של בשארה עורר מחלוקת חריפה בישראל בין חוקרי שואה ציוניים לבין סופרים פוסט מודרניים ופוסט ציוניים. ראו מכמן, 1995, עמ' 119; בשארה, 1996, עמ' 102; מכמן, 1997.

5 סוגיית תפקידה של השואה בהכשרת הקמתה של ישראל העסיקה את ההיסטוריוגרפיה הישראלית. בין המוצאים קשר סיבתי ישיר ראו באואר, 2008. בין החולקים על דעה זו ראו מכמן, תש"ס.

6 לעניין חשיבותה הגוברת של השואה בעיצוב הזהות והתרבות הישראלית ראו Friling and Yablonka (eds.), 2003; Don-Yehia, 1993

ביקשנו לזהות ולנתח את המאפיינים השונים של השיח הערבי על השואה ואת התפתחותו מאז 1945 ועד תחילת העשור השני של המאה העשרים ואחת – תקופה ארוכה וסוערת בתולדות המזרח התיכון המודרני. הוא מתחיל בתום מלחמת העולם השנייה, כאשר התגלו זוועות השואה, החריף הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל והתגבר מאבקן של מדינות ערב לקבלת עצמאות מלאה משלטון בריטניה וצרפת. מלחמת 1948, שפרצה במאמץ פלסטיני וערבי כדי למנוע את הקמתה של ישראל, מציינת קו פרשת מים בתולדות המזרח התיכון נוכח התבוסה הערבית והפלסטינית (הנכבה, אסון כבד), שהתבטאה באובדן כ-78% משטחה של ארץ ישראל/פלסטין המנדטורית ועקירתם של בין 550 עד 750 אלף פלסטינים ממקומות מושבם.⁷ הסכסוך הערבי-ישראלי הסלים בשנות החמישים והשישים, עם עלייתם לשלטון של משטרים ערביים מהפכניים, העמקת המעורבות של מעצמות העל באזור ותחייתה של הלאומיות הפלסטינית בשנות השישים המוקדמות. שתי המלחמות, ב-1967 וב-1973, היו נקודות ציון חשובות בתהליך הקצנה זה. עם זאת, שתי המלחמות גם הובילו מספר מדינות ערביות להעדפת פתרון מדיני עם ישראל, והניבו את הסכמי השלום בין מצרים לישראל בשנת 1979 ובין ירדן לישראל ב-1994. כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה על ידי ישראל מאז 1967 החריף את המתחים ואת העוינות בין שני העמים, וההתקוממות הפלסטינית (האינתיפאדה) נגד שלטון ישראל בין השנים 1987 ל-1993 הביאה באופן פרדוקסלי להצהרת עקרונות (הסכמי אוסלו) להסדר מדיני בין ישראל לאש"ף. תהליך השלום נקלע למבוי סתום בעקבות כישלונה של פסגת קמפ דייויד ביולי 2000 והתחדשות פעולות האיבה אחריה.

השיח הערבי על השואה הוא, על כן, חלק משיח רחב יותר, אנטי ציוני ואנטישמי, שהתפתח כחלק בלתי נפרד מן הסכסוך הישראלי-ערבי. אף שהיהודים בארצות האסלאם לא סבלו מרדיפות דוגמת אלו שסבלו יהודי אירופה הנוצרית, היו במסורת האסלאמית מוטיבים אנטי יהודיים, ויהודים לא נחשבו מעולם כשוויים למוסלמים.⁸ עם זאת, גילויי עוינות אידאולוגית כלפי היהודים היו בעיקר תוצר של המודרניות והופיעו במאה התשע עשרה, לפני הופעתה של הציונות, כתוצאה מן החדירה האירופית הפוליטית והתרבותית הגוברת למזרח התיכון. השילוב בין חדירה זו לבין חולשתו של העולם המוסלמי יצר תחושה של משבר עמוק בקרב המוסלמים וגרם להרעה בעמדותיהם כלפי המיעוטים

7 לניתוח התבוסה הפלסטינית ובעיית הפליטים ראו מוריס, 1991; הנ"ל, 2000; גלבר, 2004; Khalaf, 1991

8 לניתוח העמדות האסלאמיות כלפי היהודים ראו לואיס, 1996; כהן מרק, 2001; Friedmann, 2003

הנוצריים והיהודיים, שנהנו מההשפעה המערבית הגוברת וממאמצייהם השונים של שליטים מקומיים לבצע רפורמות.⁹ יבוא תמות אנטי יהודיות יחד עם רעיונות מערביים, בעיקר על ידי ערבים נוצרים בוגרי מוסדות השכלה אירופיים, החריפו את חוסר הסובלנות כלפי היהודים.¹⁰

צמיחתה של הלאומיות הערבית, העליות הציוניות במחצית הראשונה של המאה העשרים לארץ ישראל, שהייתה מיושבת באוכלוסייה ערבית, והטראומה הקשה מן התבוסה הערבית ב-1948, הגבירו עוינות זו ונתנו לה תנופה חדשה. עצם קיומה של ישראל נתפס כנוגד את הצדק ואת מהלכה הטבעי של ההיסטוריה. עם העמקת הסכסוך עברה האנטישמיות תהליך של אסלאמיזציה, תוך גיוס הקוראן והמסורות האסלאמיות כדי לנמק את שלילתם של הציונות, ישראל והיהודים. החוקרת הבריטית ממוצא פלסטיני סוהא תאג'י-פארוקי העירה כי הפולמוס נגד היהודים ובני ישראל בקוראן "משמש בסיס להבניה שלילית של דמות היהודי" ומספק "הסבר משכנע להצלחה הציונית, לפגיעה בפלסטין ולשליטה היהודית הפוליטית והכלכלית במקומות אחרים בעולם".¹¹ יתרה מזאת, חיזוק דימויים השלילי של היהודים ועימות אמונותיהם הדתיות "המומצאות" עם האסלאם, מחזקים את הזהות העצמית ואת תחושת העליונות המוסרית של המוסלמים.

הפסיכולוג החברתי דניאל בר-טל הראה במחקריו על השתקפות הסכסוך הישראלי-ערבי בספרי לימוד ישראליים, כי חברות המעורבות בסכסוך בלתי נשלט מפתחות תנאים פסיכולוגיים הולמים המאפשרים להן להתמודד בהצלחה עם מצב הסכסוך. האמונות המסייעות להתפתחותם של תנאים פסיכולוגיים אלה כוללות: ביטחון בצדקת הדרך, דה-לגיטימציה של היריב, תפיסה עצמית חיובית וטיפוח רגשות קורבן. אמונות אלה בונות אתוס התומך בהמשך הסכסוך, והן באות לידי ביטוי בשפה, בסטריאוטיפים, בדימויים, במיתוסים ובזיכרון הקולקטיבי.¹² כחלק מהסכסוך עם ישראל העלו החברות הערביות נימוקים היסטוריים, תאולוגיים, לאומיים, חברתיים ותרבותיים להצדקת מטרותיהן

9 לעניין עלייתה של האנטישמיות בעולם הערבי ראו הרכבי, 1968; סיון, 1985; לואיס, 1989; Haim, 1955; Nettler, 1989; Wistrich, 2002

10 הביטוי הבולט ביותר לתופעה זו היה עלילת הדם בדמשק שנטענה על ידי נזירים בני המנזר הקפוצ'יני, ראו פרנקל, 2003.

11 Taji-Farouki, 1998, p. 15. הטעון כי הערבים אינם יכולים להיות אנטישמים מפני שהם שמים הוא דמגוגי, מאחר שהמונח אנטישמיות שימש כמונח פסידו-מדעי לעוינות כלפי היהודים בלבד. ראו Bauer, 1994

12 בר-טל, אורן, הלפרין, 2010.

הסופיות. בין היתר גויסה האנטישמיות כאמצעי לדה-לגיטימציה ולדה-הומניזציה של "האחר".

מיסודם של סמלים ושל ערכים בשיח האויב אינו ייחודי לדינמיקה החברתית של הסכסוך הישראלי-ערבי. בלבו של תהליך זה ניצב שסע בין "אנחנו" ו"הם", ובין "טובים" ו"רעים", המקטב ומקשיח את התפיסה של "האחר" ומערים עליו אפילו תכונות סותרות וטענות שווא – תופעה האופיינית במיוחד לאנטישמיות.¹³ הצדדים לסכסוך נוטים לאמץ "תמונות ראי" אתנוצנטריות של ארצם ושל ארצות האויב, שבהן ארצם נתפסת כמוסרית ואילו ארצו של האויב כשטנית. כך גם הם מייחסים מניעים אלטרואיסטיים למעשיה של ארצם ואילו את מעשיו הזדים של האויב הם תופסים כתועלתניים בלבד. "עקיבות קוגניטיבית" נשמרת אפוא על ידי השימוש ב"סטנדרטים כפולים" בעת הפעלת שיפוט מוסרי על מעשיה של כל קבוצה. אמונות אתנוצנטריות ניתן לשמר פשוט על ידי התעלמות מן האותיות סותרות ועל ידי צמצום בולטותו של מידע שאינו תואם את הדימוי העצמי המוסרי ואת הדימוי השטני של האויב.¹⁴

גורם נוסף המשפיע על השיח הערבי על השואה הוא המשיכה הרווחת לתאוריות קונספירציה בתרבות הפוליטית במזרח התיכון והשימוש בהן נגד היהודים והציונים.¹⁵ תאוריות קונספירציה מייחסות כל התפתחות בהיסטוריה למזימה של קבוצת אנשים רבת עוצמה השולטת על מהלך ההיסטוריה. לקושרים תכונות משותפות וביניהן כוונות שפלות ותחושת סולידריות בלתי רגילה בעוצמתה, המכוונת לרוב נגד קבוצות אחרות. תאוריות קונספירציה מכניסות תופעות סותרות ומצבים מורכבים לתוך מסגרות מובנות והגיוניות. הן מגדירות סכנות ומכניסות סדר הגיוני למצבים כאוטיים. הן מקלות על קבוצות או יחידים הנתונים במצוקה, משום שהן מספקות הסבר לסבלם ומשחררות אותם מן האחריות למצבם. ישנה משיכה גדולה לתאוריות קונספירציה בזמני משבר או בעת תסכול עמוק – מצבים המאפיינים את החברות הערביות המודרניות. התפקיד המרכזי שמילאו היהודים בתאוריות קונספירציה אירופיות שימש מקור השראה ו"תשתית עובדתית" לייחוס תאוריות קונספירציה נגד היהודים ונגד הציונות בהקשר הסכסוך במזרח התיכון.¹⁶

13 פסיכולוגים חברתיים וכן אנשי מדעי החברה והיסטוריונים דנים בהרחבה בדעות קדומות וביצירת סטריאוטיפים והדינמיקה שלהם במצבי שלום ובמצבי סכסוך. ראו Rubinstein and LeCron Foster, 1988; Bar-Tal et al., 1989; Zur, 1991; Harle, 1994

14 Sande et al., 1989, pp. 91-93

15 על תאוריות קונספירציה במזרח התיכון ראו Pipes, 1996

16 על תאוריות קונספירציה בנושא בפסיכולוגיה חברתית, ראו Grauman and Moscovici, 1987. על התפקיד המרכזי של היהודים בתאוריות אלו, ראו Webman, 2011

כך זכה המסמך הידוע לשמצה הפרוטוקולים של זקני ציון לפופולריות גדולה בעולם הערבי, מאחר שהוא סיפק לכאורה הסבר הגיוני לתופעת הציונות ולהצלחתה.¹⁷ כך נעשה שימוש בתאוריות קונספירציה גם כדי להכחיש את השואה ולהציגה כמעשה תרמית ציוני, כדי להצדיק אותה או כדי להאשים את הציונים בקשירת קשר עם הנאצים להרג היהודים.

השיח הערבי על השואה דן מעט מאוד, אם בכלל, באירועי השואה עצמה. סופרים ערבים לא גילו עניין בתהליכים שהובילו להחלטת הנאצים להשמיד את היהודים, ולא התייחסו כמעט לעצם מעשה הרצח. הם לא התעניינו בחוויית הקורבנות בגטאות או במחנות הריכוז ובמחנות המוות, בדרכי ההישרדות של היהודים, או בדילמות הבלתי אנושיות וחסרות המוצא שניצבו בפניהם. לעומת זאת היו ספרים אחדים שהדגישו מקרים של שיתוף פעולה של יהודים עם הנאצים, שקרו בפועל או שהומצאו. השיח הערבי על השואה התמקד, לעומת זאת, בהשלכותיה הפוליטיות של השואה על הסכסוך הישראלי-ערבי, במה שנתפס כשימוש בה כקרדום לחפור בו על ידי ישראל ובהשלכותיה על מעמדן של ישראל והציונות.

העניין המוגבל בשואה כשלעצמה בשיח הערבי, או נכון יותר השימוש בה, משתקף גם במונחים ששימשו לתיאורה. על אף עושרה הרב של השפה הערבית המונח השגור היה "רדיפות" (אדטהאד) על אף המידע שהצטבר עליה במהלך השנים, ובכך צמצם את ממדי הזוועה. משנות השמונים ואילך נכנס לשימוש רווח המונח "הולוכסט" שהוא תעתיק מן האנגלית, ואילו המקבילה הערבית מחרקה שהופיעה באותה עת נכנסה לשימוש נפוץ יותר רק מאז שנות התשעים.¹⁸ בהתייחסותם לשואה כחלק מן הפולמוס המתמשך עם ישראל ועם הציונות, אימצו כותבים מכל רחבי העולם הערבי ומכל הזרמים האידאולוגיים מערכת מונחים, רעיונות, תפיסות וטיעונים שהזינו זה את זה וחיזקו זה את זה במשך למעלה משישים שנים, ובכך יצרו אקלים אינטלקטואלי ואידאולוגי וגבולות שיח מוגדרים. מאז שנות התשעים התעשר שיח זה בדיונים ומחלוקות אחדות סביב עמדות הערבים כלפי השואה.

בניגוד למחקר האקדמי המדעי על השואה שהתפתח במערב והפך לתחום העומד בפני עצמו בחקר ההיסטוריה, ולמרות פיתוחם של קטגוריות ומונחים חדשים דוגמת קורבנות, זיכרון קולקטיבי והנצחה, לא זכתה השואה למחקר מקיף

17 על הפרוטוקולים באופן כללי ראו כהן נורמן, 1972; על תפוצתם במזרח התיכון ראו Webman, 2011

18 המופע הראשון של המונח מחרקה שפגשנו בו הופיע אצל עבאסי, 1984, עמ' 11.

בעולם הערבי, שלא כמו הציונות, היהדות וישראל הנחקרים בהרחבה, לרוב עם הטיה אידאולוגית.¹⁹ אפשר שהדבר נובע מרתיעה מפני העיסוק בסוגיה העלולה לעורר אהדה לאויב. הסבר חלקי לתופעה זו אפשר למצוא במגמה הכללית יותר הקיימת בהיסטוריוגרפיה הערבית שלא לעסוק כמעט בסוגיות ובנושאים לא ערביים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, במיעוט התרגומים לערבית של טקסטים זרים.²⁰

עד ראשית המאה העשרים ואחת, לבד מספריהם של מכחישי שואה ידועים לשמצה, כמו "האם שישה מיליון אכן מתו?" (*Did Six Million Really Die?*) מאת רובר פוריסון (Faurisson), ו"המיתוסים המכוננים של הפוליטיקה הישראלית" (*Les mythes fondateurs de la politique Israelienne*) מאת רוז'ה גארודי, שתורגמו לערבית²¹ וזכו לתגובות אוהדות בתקשורת הערבית, פורסמו בערבית רק ספרים בודדים המתיימרים להציג גישה אקדמית. ספרים אלה עוסקים רק בהיבט צר אחד של השואה – היחסים בין הציונים לנאצים לפני המלחמה ובמהלכה, והם לוקים בהטיה פוליטית קשה, הבאה לידי ביטוי בשימוש הבעייתי שלהם בעדויות היסטוריות. אחד הספרים האלה הוא ספרו של מחמוד עבאס (אבו מאזן), אל-וג'ה אל-אח'ר: אל-עלאקאת אל-סרייה בין אל-נאזייה ואל-צהיונייה (הפן האחר: הקשרים הסודיים בין הנאציזם לציונות), שפורסם ב-1984, על בסיס עבודת הדוקטור שלו שהוגשה במוסקבה ב-1981.²² ספר נוסף הוא אל-צהיונייה, אל-נאזייה ונהאית אל-תאאריח' (הציונות, הנאציזם וקץ ההיסטוריה) שכתב עבד אל-האב אל-מסירי,²³ מומחה מצרי ללימודי יהדות וסופר פורה בנושאי יהדות וציונות. רק באמצע שנות התשעים החלו להישמע קולות התוקפים היבטים מסוימים בגישה הערבית המסורתית לשואה, והחל להתפתח דיון ציבורי חדש, פתוח יותר, על ייצוג השואה והשלכותיו על תפיסות פוליטיות ותרבותיות של הערבים. רבים מאלה שפתחו בדיון זה היו אקדמאים ואינטלקטואלים ערבים החיים במערב, המודעים לחשיבותה של השואה בתרבות המערב שלאחר המלחמה. בה בעת, החלו חוקרים ערבים לעסוק בחקר מלחמת העולם השנייה, ומוקד מחקרם העיקרי היה קשריה של גרמניה הנאצית עם האזור. הבולטים שבהם היו וג'ה

19 ראו Barari, 2 May 2007

20 על מיעוט תרגומים משפות זרות לערבית ראו UN Arab Human Development Report 2002; על התמקדותה של ההיסטוריוגרפיה המצרית בסוגיות פנימיות ראו למשל: Gorman, 2003

21 פוריסון, 1988; ג'ארודי, 1998.

22 עבאס, 1984.

23 אל-מסירי, 1997.

עבד אל-צדיק עתיק שעסק במגעים הסודיים בין פארוק מלך מצרים לבין גרמניה הנאצית, הירדני עלי מחאפט'ה והפלסטיני עבד אל-רחמן עבד אל-ע'ני שדנו בהרחבה במדיניותה של גרמניה הנאצית כלפי בעיית פלסטין, תוך שימוש במגוון עשיר של מקורות ארכיוניים.²⁴ עם זאת, בראשית המאה העשרים ואחת גבר העניין בשאלת התייחסותם של הערבים לשואה, ושני ספרים העוסקים באופן חלקי בנושא זה פרי עטם של חוקרים ערבים החיים באירופה יצאו לאור.²⁵

חסר זה בחקר הייצוג הערבי של השואה לא התמלא על ידי היסטוריונים מערביים או ישראלים. חוקרים שונים, וביניהם ברנרד לואיס, יהושפט הרכבי ודבורה ליפשוטדט, עסקו בנושא בצורה חלקית ואקראית.²⁶ לואיס התייחס אליו במסגרת עבודתו על האנטישמיות הערבית, והרכבי במסגרת מחקרו על הסכסוך הישראלי-ערבי, ואילו ליפשוטדט התמקדה במכחישי שואה במערב. מחקרה של רבקה ידלין על האנטישמיות המצרית, עשור לאחר חתימת הסכם השלום ב-1979 בין ישראל ומצרים, רק נגע בנושא,²⁷ ויוסף נבו דן בהיבטים אחדים של השיח הפלסטיני על השואה.²⁸ בחלק מעבודותיו עסק אילן גור-זאב בשימוש בשואה כמטפורה בשיח הפלסטיני ובשיח הישראלי, אך הוא גימד את ההיבטים השליליים השולטים בשיח הפלסטיני והדגיש יתור על המידה את חשיבותה של הגישה הערבית החדשה.²⁹ מאמרו של עזמי בשארה, שהוצג תחילה בכנס בגרמניה ב-1993 ופורסם אחר כך בעברית, היה הניסיון הראשון להתמודד עם נושא ייצוג השואה בשיח הערבי, אם כי ערכו האקדמי נגרע בשל העמדות שנקט בוויכוח הפוליטי שהמאמר עורר.

מטרתו של ספר זה היא למלא את החסר על ידי ניתוח דפוסים של המשכיות ותמורה בייצוג השואה בעולם הערבי מאז מלחמת העולם השנייה. נבחנים בו התפתחותו ומאפייניו של השיח הערבי האינטלקטואלי והציבורי והגורמים שעיצבו אותו. אנו נוקטים גישה היסטורית המנתחת את השיח בהקשרי זמן ומקום, אך שואבים רבות מן הספרות הענפה על ייצוג השואה, על גישות בניתוח שיח, ביחסים בין טקסט לקונטקסט וכן בחקר דעות קדומות ויצירת סטריאוטיפים בחברות הנתונות בסכסוך מתמשך. עם זאת, נוכח היקפם הגדול של המקורות,

24 עתיק, 1992; מחאפט'ה, 1981; עבד אל-ע'ני, 1995.

25 Achcar, 2009; Kamil, 2012

26 לואיס, 1989, עמ' 15-16, 223-224, 251-252; הרכבי, 1968, עמ' 254-258; Lipstadt, 1993

27 ידלין, 1988.

28 Nevo, 1989

29 Linn and Gur-Ze'ev, 1996; גור-זאב, 1999.

התמקדנו במרכזי התרבות והפוליטיקה המובילים שייצרו את השיח הזה: מצרים, לבנון והזירה הפלסטינית-ירדנית, תוך התייחסויות מזדמנות לארצות אחרות. על מצרים, שבמשך שנים מילאה תפקיד מרכזי בעיצוב השיח הערבי הפוליטי והתרבותי בעולם הערבים כולו, שמנו דגש מיוחד.

ארצות המגרב אינן חלק מדיון זה בשל הנסיבות ההיסטוריות הייחודיות של אזור זה. בתקופת מלחמת העולם השנייה הן היו נתונות לשליטת מדינות הציר ובעלות בריתן, והן גם לא היו עצמאיות בשנים הראשונות שבהן התפתח השיח הערבי בארצות המערב (מצרים והארצות שממזרח לה). במהלך רוב התקופה הנידונה בספרנו לא נתקלנו בהשפעות השיח שהתפתח במגרב על זה של המערב, עד הופעתו של השיח האלטרנטיבי שבו לקחו חלק גם נציגיו, בעיקר אלה החיים במערב. בשל מאפייניו ראוי שיח זה למחקר נפרד ומקיף.³⁰

חקר השואה וייצוגה – הערה מתודולוגית

ממדי השואה, זוועותיה ואופייה חסר התקדים יצרו בעשרות השנים האחרונות מאגר עצום ההולך ומתרחב של מחקרים בתחומי ההיסטוריה, הפילוסופיה, הפסיכולוגיה והספרות. השואה נחקרה גם בהקשרים של השלכות המודרניזציה, טכנולוגיה מודרנית, מבנה החברה המודרנית וחולשותיה, התמודדות במצבי לחץ חברתיים תחת שלטון טוטליטרי או גם כחלק ממחלוקות פוליטיות ואידאולוגיות שאינן קשורות בהכרח ליהודים. הופיעו סיפורים (נרטיבים) חדשים וגישות חדשות של ייצוג הנאציזם והפתרון הסופי המעלים שאלות חדשות על שבריריותו של המוסר האנושי, על אסתטיקה ועל גבולות הייצוג.³¹ נוכח ממדי הפשעים הנאציים ומאמציהם להסוותם נראה הצורך בתיעוד העבר חיוני אף יותר, קבע ההיסטוריון שאול פרידלנדר. באמירה זאת כרוכה, כמובן, ההנחה כי אסור שהתיעוד הזה יסולף, או שתיעשה בו בנליזציה על ידי ייצוגים בלתי הולמים בעליל. נאמנות לאמת הכרחית, והיא מניחה כי "ישנם גבולות לייצוג שאסור לחצותם, אם כי ניתן לחצותם על נקלה" (ההדגשה במקור).³² שתי גישות ניכרו במחקר ההיסטורי.³³

30 ראו אביטבול, תשמ"ו; לסקר, תשנ"ב; יהדות ספרד והמזרח בתקופת השואה, פעמים, גיליון מיוחד, תשמ"ו; סטלוף, 2010.

31 לדייונים בסוגיות אלה ראו Bartov, 1996; Levi and Rothberg, 2003; להתמודדות הפילוסופית עם השואה ראו Lang (ed.), 1984/85; Fackenheim, 1970.

32 Friedlander, "Introduction", in Friedlander (ed.), 1992, p. 3

33 לעניין אפיון חקר השואה ראו מכמן, 1992; פרידלנדר, 1997, 2009.

מחקרים מקיפים שביקשו לדון בשואה כמקשה אחת עסקו בשאלות דוגמת מהותה של השואה, רקעה ההיסטורי וסיבותיה, תהליך ההשמדה וכן תיקופה. רוב ההיסטוריונים אשר תרמו למחקר המקיף על השואה היו יהודים.³⁴ המחקרים מן הסוג השני התמקדו בהיבטים ספציפיים ובאזורים ספציפיים ועסקו בסוגיות דוגמת התהליכים שהובילו להחלטת הנאצים מסוף 1941 להשמיד את כל היהודים, היבטים שונים בתהליך ההשמדה, החיים היהודיים תחת שלטון הנאצים, תגובות היהודים למדיניות הנאצים – מהשלמה ועד מרד, מאמצי הצלה, היחסים בין היהודים לבין האוכלוסייה הלא יהודית ותגובות העולם החופשי, והקהילות היהודיות בתוכו, לידיעות על ההשמדה.

המחקרים ההיסטוריים על השואה חילקו את נושאי מחקרם לשלוש קבוצות: המבצעים, הקורבנות והמשקיפים מהצד. המבצעים היו הרוצחים ומבצעי הרדיפות, החל במנגנון הנאצי ועד למשתפי פעולה בני לאומים אחרים שלקחו חלק בתהליך הרצח; הקורבנות היו היהודים שנדונו להשמדה, והמשקיפים מהצד היו כל אלה, באירופה ומחוצה לה, שלא היו מעורבים במעשי רצח אך היו עדים להם או שמעו עליהם. מרביתם היו אדישים, רבים ניצלו את המצב לעשיית רווחים כלכליים, אחרים סייעו לקורבנות תוך סיכון חייהם על ידי הסתרת יהודים, ואחדים אף ביקשו להכשיל את תהליך הרצח. הסיווג שהחל בו ההיסטוריון ראויל הילברג,³⁵ יצר מעין "חלוקת עבודה" בלתי מתוכננת בין ההיסטוריונים. היסטוריונים גרמנים ואמריקאים לא יהודים התמקדו במבצעים ואילו היסטוריונים יהודים וישראלים בלבד הם שדנו בקורבנות.³⁶

תחום אחד בחקר השואה, שהעסיק במיוחד חוקרים בישראל, דן בעמדותיהם ובפעולותיהם של התנועה הציונית ושל היישוב היהודי בארץ ישראל במהלך השואה. הוא כלל סוגיות דוגמת עמדותיה של הציונות ומדיניותה כלפי השלטונות הנאציים במהלך שנות השלושים, הרעיון הציוני והמפעל הציוני כפתרון לבעיית היהודים, והיחס כלפי הניצולים לאחר המלחמה. כל הסוגיות האלה עוררו מחלוקות קשות בישראל. הן היוו חלק מוויכוח נרחב יותר בין היסטוריונים פוסט-ציונים לציונים, והשתקפו בשיח הערבי על השואה.³⁷

34 ראו למשל: Gilbert, 1986; Reitlinger, 1953; Poliakov, 1951; הילברג, 2012; דוידוביץ', 1982; פרידלנדר, 1997, 2009.

35 Hilberg, 1995, pp. ix-xii

36 Dawidowicz, 1981. היסטוריונים יהודים חקרו אף הם את המבצעים ואת המשקיפים מהצד, אך היסטוריונים לא יהודים נמנעו מלחקור את היהודים. נפה ההיסטוריוגרפיה הגרמנית על המבצעים רחב מדי מכדי להציגו ולדון בו כאן. לסקירה ולניתוח ממצים ראו Kershaw, 1985 שיצא לאור מאז בכמה מהדורות.

37 לגבי דעות פוסט ציוניות ראו למשל שגב, 1991. לדחיית הטענות הפוסט ציוניות ראו פריילינג, תשנ"ז; הנ"ל, 1998; טבת, תשנ"ה; פורת, 1986; גלבר, תש"ם.

משלהי שנות השבעים של המאה הקודמת קיבל הנושא חקר רצח עם (ג'נוסייד) כתופעה היסטורית אוניברסלית תנופה ובמסגרתו תפסו השואה ושאלת ייחודיותה מקום מרכזי. גישה אחת טענה לרצף של אירועי ג'נוסייד ומעשי טבח המוניים שראשיתם בכיבושים הקולוניאליים ביבשת אמריקה, באפריקה ובאוסטרליה. ברצף זה השואה אמנם נמצאת בקצה החמור יותר, אך אינה שונה במהותה מכל רצח עם אחר, והיא אף בוצעה בתקופה הקולוניאלית, כחלק ממדיניותם הכוללת של הנאצים כלפי האוכלוסייה הסלאבית הכבושה במזרח אירופה.³⁸ הגישה השנייה הציגה את השואה כתופעה היסטורית ייחודית מנותקת מתופעות אחרות של רצח עם. מסוף שנות התשעים התפתחה גישת ביניים המדגישה את ייחודיותה של השואה במסגרת הדיון האינטגרטיבי של אירועי רצח עם.³⁹

חוקר השואה הישראלי יהודה באואר טבע את המונח "אי-התקדימיות" של השואה כדי להצביע על ייחודיותה במונח הזה שהיא הייתה טוטלית, גלובלית, אוניברסלית, שיטתית ומונעת ממניעים אידאולוגיים טהורים.⁴⁰ השואה איננה אירוע אי-היסטורי, הוא טוען, מפני שהיא בוצעה בידי בני אדם והיא עלולה להישנות, "בוודאי לא באותה צורה בדיוק, אבל ייתכן שבצורה דומה, אולי אף באופן דומה מאד, ואין בידינו לקבוע מי יהיו היהודים ומי יכולים להיות הגרמנים בפעם הבאה".⁴¹ באואר הסביר כי ההשוואה שממנה חוששים חוקרים יהודים וישראלים בין השואה הארמנית לשואת העם היהודי, דווקא יכולה להועיל, מפני ש"אי אפשר להבליט את חוסר התקדימיות של השואה מבלי להשוותה לרציחות עם אחרות".⁴² ראוי לציין כי גם היסטוריונים אחרים שהשוו את השואה לתופעות רצח עם אחרות הדגישו את ייחודה. במהלך "ויכוח ההיסטוריונים" בגרמניה בשנות השמונים, הדגיש ההיסטוריון הגרמני אברהרד ייקל את ייחודה של השואה בכך שהייתה זו הפעם הראשונה בהיסטוריה שבה רתמה מדינה מודרנית את כל מנגוני האכיפה שלה כדי להשמיד עם שלם באופן מוחלט בכל מקומות הימצאם.⁴³ גם ההיסטוריון טימותי סניידר, שניתח את מדיניות הרצח ההמונית של סטלין והיטלר במזרח אירופה, הסכים ש"השואה היתה שונה וגרועה מרציחות המוניות אחרות".⁴⁴

Moses and Stone, 2007; Moses, 2008 38

Berenbaum, 2007 39

לדיון מפורט יותר ראו באואר, 2008, עמ' 47-75. 40

באואר, שם, עמ' 271. ראו גם Stavrou, 27 January 2010 41

ולמר, 26 בדצמבר 2011. 42

Jäckel, 1993, p. 76 43

סניידר, 2012; ריאיון במוסף הארץ, 22 בפברואר 2013. 44

ספרנו, הדן בייצוגים ובשיח הציבורי בעולם הערבי שלאחר המלחמה, נוקט גישה הנהוגה בחקר ההיסטוריה האינטלקטואלית, המשלבת בחינה של טקסט וקונטקסט.⁴⁵ התייחסנו לכל טקסט כעומד בפני עצמו, בודדנו ממנו התייחסויות והצהרות הנוגעות לשואה וניתחנו את המינוח שלהן, על המשמעויות ועל הגוונים התרבותיים הסמליים שבהן. כמו כן ביקשנו למקם אותן, ככל שיכולנו, בהקשרים הסוציו-פוליטיים המיידיים שבהם הן נוצרו, כדי להעריך על רקע הקשרן האינטלקטואלי והאידיאולוגי הרחב יותר. דבר זה אפשר לנו להתגבר על מגבלות של טקסטים כתובים כמייצגים בלעדיים של שיח ציבורי.

הניתוח שלנו מבוסס על כמה הנחות. ההנחה הראשונה היא כי הגישות הערביות לשואה הושפעו מההתפתחויות בסכסוך הישראלי-ערבי וגובשו לאורן. הנחה נוספת היא שהשיח על השואה תופס מקום מרכזי יותר אצל הפלסטינים, בהשוואה ליתר מדינות ערב, משום שהם הושפעו ישירות מהקמתה של ישראל כקולקטיב וכפרטים, והם חשים תחושה עמוקה של טרגדיה לאומית. ההנחה השלישית היא כי אפשר שתהליך השלום שהושק בשנות התשעים המוקדמות קידם שינויים בתפיסות הסכסוך על ידי הערבים, וכתוצאה מכך גם בתפיסת השואה, שינויים המשקפים הכרה בטרגדיה היהודית.

אנו בוחנים אם הגישות הערביות לשואה מהוות סיפר מונוליטי וקוהרנטי המשתמש בסמלים ובדימויים זהים, ואלו גורמים השפיעו עליהן. האם קיימים הבדלים בין עמדותיהן של מדינות שמרניות למהפכניות, בין מתונות לרדיקליות, בין מגמות אידאולוגיות יריבות – אסלאמיסטיות ושמאליות? האם יש שוני בשיח בין עמדות הממשלות לעמדות האינטלקטואלים? או בין עמדותיהם של אינטלקטואלים החיים במזרח התיכון לבין אלה החיים במערב וממשיכים לתרום לדיון הפוליטי והאינטלקטואלי המתנהל בעולם הערבי? ולבסוף, האם חלו שינויים בסיפר של השואה מאז 1945?

אנו נטען כי השיח הערבי לא התפתח כסיפר קוהרנטי אחד. אלא, נכון יותר לדבר על מאגר או על רפרטואר של התייחסויות, של טיעונים ושל דימויים המפוזרים ומשולבים בספרות על הסכסוך, על הציונות, על היהדות, על מלחמת העולם השנייה ועל עמדות הערבים כלפי גרמניה הנאצית וכלפי המפלגה הנאצית. מאגר זה אינו מייצג מגמה אינטלקטואלית ספציפית אלא משמש אסלאמיסטים, לאומיים ואנשי שמאל הנוטלים ממנה מרכיבים שונים ומשולבים אותם בשיח שלהם. כך למשל מתנערים אנשי שמאל וליברלים ערבים מאידאולוגיות נאציות ופשיסטיות, ומרביתם אינם שותפים להכחשה גורפת של השואה, יחד עם זה

אפילוג

השיח הערבי על השואה החל לקראת סוף מלחמת העולם השנייה ועוצב מראשיתו על ידי ההתפתחויות הפוליטיות הקשורות בסכסוך הישראלי-ערבי בארץ ישראל. בעקבות מלחמת 1948 וההסלמה בסכסוך הוא הפך לחלק בלתי נפרד מן השיח הערבי האנטישמי הכללי יותר שצמח בצלו של הסכסוך. הדמוניזציה של ישראל, של היהודים ושל הציונות, והשימוש בדימויים ובסמלים מן התקופה הנאצית נועדו, מצד אחד, לשלול את הטענות של הקורבנות ואת הבסיס ללגיטימציה של ישראל ושל הציונות, ומצד אחר, הם שיקפו את רצונם של הערבים להתרחק מהאידיאולוגיה הנאצית על ידי ייחוס עקרונות נאציים והתנהגות נאצית ל"אויב", ל"אחר", שהיה לא אחר מאשר קורבנו הראשי של הנאציזם. בחינת השיח מסוף המלחמה ועד כתיבת שורות אלה מצביעה על המשכיות רבה ובה בעת על תמורות בהדגשים, בטיעונים, ובהתבוננות העצמית של כותבים וחוקרים ערבים בהתמודדותם עם מלחמת העולם השנייה והשואה. מאחר שהדעה הרווחת בשיח הערבי התייחסה לשואה כאל המקור העיקרי ללגיטימציה של ישראל ולתמיכה הבין-לאומית בה, התפתחה בשיח גישה דו-ערכית כלפי השואה: שלילת קשר אליה ועיסוק נרחב בה. "אנו, הערבים, מצאנו עצמנו, בניגוד לרצוננו, מעורבים בכל דבר הקשור ביהודים, כולל סיפור האנטישמיות", הסביר אחמד בהאא אל-דין ב-1964, והוסיף כי סבלם של היהודים באירופה, ש"הגיע לשיאו בתאי הגזים שהיטלר הקים כדי לחסל את הגזע היהודי", הוביל לכך שהיהודים יאמצו אידיאולוגיה "שאינה גזענית פחות מן ההיטלריזם"¹. אמירה זו מבטאת היטב את העמדה הערבית התקפה עד היום, כי למרות שהשואה אינה נוגעת לערבים, הם נאלצו להתמודד אתה ולשלם את מחירה. כתוצאה מכך, הם ראו צורך לתקוף את תפיסת השואה המקובלת בעולם תוך שימוש במגוון מוטיבים וטיעונים. אלה כללו: הכרה בסבל היהודי וגילוי אמפתיה מסוימת כלפיו; צידוק ההשמדה; האשמת הציונות בשיתוף פעולה עם הנאצים בהשמדת יהדות

1 בהאא אל-דין, 1969, עמ' 95-96. להמשך קיומה של גישה זו ראו למשל אל-סביל, 3 בינואר; אל-קדס אל-ערבי, 3 בפברואר; אל-שרק אל-אוסט, 6 בפברואר 2006.

רשימת מקורות

א. מקורות ארכיוניים

FO 371/96848 (JE1013/40)	גנזך המדינה
FO 371/97867 (C1041/3)	הצ/א8/2545
FO 371/98518 (E18210/7)	הצ/21/2566
FO 371/98519 (E18210/27, 31)	הצ/41/10
FO 371/102842 (E11318/2)	הצ/2548/18
FO 371/103955 (CW1041/16)	הצ/3/2593
FO 371/103955 (CW1041/19)	הצ/19/2517
FO 371/103956 (CW1041/9)	הצ/א3/2530
FO 371/157811-ER 1661/12	הצ/1/3100
FO 953/2023	הצ/3112/22
WR 985/985/48	הצ/3753/6
WR 1682/985/48	הצ/32/3766
	הצ/12/3757
	הצ/3544/7
הארכיון הלאומי של ארצות הברית	הצ/217/10
US National Archives	הצ/10/217
LM 089, Roll 37, 1950-1954	הצ/5/217
International Relations (674.84A/8-2853)	הצ/6/217
	הצ/5558/ג-ז

ב. יומנים, שבועונים, כתבי עת, סוכנויות ידיעות

הארכיון הלאומי, הממלכה המאוחדת	
UK National Archives (PRO)	
ערבית	CO 733/463
אליף-בא	CO 733/482
אח"ר סאעה	FO 371/45237
אל-אדב	FO 371/51198
אל-אהאלי	FO 371/61956
אל-אהראם	
אל-אהראם אל-ערבי	

כל אל-ערב	אוקטובר
אל-לואא (לבנון)	אל-אח'באר
אל-לואא אל-אסלאמי	אח'באר אל-אסבוע
אל-מג'אהד	אח'באר אל-ח'ליג'
אל-מג'ד	אל-אחראר
אל-מג'לה	אל-איאם (דובאי)
מג'לת אל-אזהר	אל-איאם (הרשות הפלסטינית)
מג'לת אל-עצר	אל-אסבוע אל-אדבי
מג'לת פלסטין	אל-אסתקלאל
אל-מג'תמע	אל-אתחאד (מרוקו)
אל-מדינה	אל-בדיל
אל-מוקף אל-ערבי	אל-ביאן
אל-מית'אק	אל-בלאד
אל-מסאא	אל-בעת'
אל-מסתקבל	אל-גמהורייה
אל-מצוור	אל-דסתור (עמאן)
אל-מצרי	אל-דסתור (פריז)
אל-משהד אל-אסראאילי	אל-דעוה אל-אסלאמייה
אל-נהאר	אל-דפאע
אל-סביל	אל-הלאל
אל-סיאסה	אל-וטן
אל-סיאסה אל-דולייה	אל-וטן אל-ערבי
אל-סנארה	אל-וסט
אל-ספיר	אל-ופד
אל-עאלם	אל-זמאן
אל-עהד	אל-חואדת'
אל-עהד - אל-אנתקאד	אל-חואר אל-מתמדן
אל-עלם (מרוקו)	חוליאאת אל-קדס
אל-ערב אל-יום	אל-חיאאת
אל-ערבי	אל-חיאאת אל-ג'דידה
אל-פכר אל-ערבי	אל-ח'ליג'
פלסטין	אל-חקיקה
פלסטין (ביירות)	אל-חרייה
פלסטין אל-מסלמה	אל-טליעה
פלסטין אל-ת'ורה	אל-כאתב